JINOIY JAVOBGARLIK YOSHINI BELGILASHDA BIOLOGIK YETUKLIK, PSIXOLOGIK RIVOJLANISH VA IJTIMOIY XAVFLILIK MEZONLARI

Bektoshova Maftuna Olimnazarovna

Termiz davlat universiteti Yuridik fakulteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: **Allanazarova Farida Ilxomovna**

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8852-7517

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoiy javobgarlik yoshini belgilashning huquqiy va ijtimoiy asoslari, voyaga yetmagan shaxsning biologik yetukligi, psixologik rivojlanishi hamda ijtimoiy xavflilik darajasining ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, jinoyat sodir etgan voyaga yetmagan shaxsning qilmish mohiyatini anglash va o‘z harakatlarini boshqarish qobiliyatini aniqlash masalalari milliy qonunchilik va xalqaro huquqiy standartlar asosida o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: jinoiy javobgarlik, javobgarlik yoshi, voyaga yetmaganlar, biologik yetuklik, psixologik rivojlanish, ijtimoiy xavflilik, aqli rasolik, jinoyat qonunchiligi.

Kirish

Jinoiy javobgarlik yoshini belgilash jinoyat huquqining muhim institutlaridan biri hisoblanadi. Shaxsni sodir etgan qilmishi uchun jinoiy javobgarlikka tortish masalasida uning jinoyat sodir etganligi bilan bir qatorda, qilmishining mohiyatini anglash, o‘z xatti-harakatlarini boshqarish va ularning oqibatlarini tushunish qobiliyati ham muhim ahamiyatga ega.

Ayniqsa, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarni huquqiy baholashda yosh chegarasini belgilash alohida yondashuvni talab qiladi. O‘smirlik davrida inson organizmi, tafakkuri, hissiy holati va ijtimoiy dunyoqarashi rivojlanishda davom etadi. Shu sababli jinoiy javobgarlik yoshini belgilashda biologik yetuklik, psixologik rivojlanish va ijtimoiy xavflilik mezonlarini o‘rganish adolatli huquqiy qaror qabul qilish uchun muhimdir.

1. Jinoiy javobgarlik yoshining huquqiy mohiyati

Jinoiy javobgarlik yoshi deganda shaxs jinoyat sodir etgan vaqtida qonunda belgilangan yoshga yetgan bo‘lishi tushuniladi. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 17-moddasida jinoiy javobgarlikka tortishning yosh chegaralari belgilangan.

Umumiy qoida bo‘yicha jinoyat sodir etgunga qadar 16 yoshga to‘lgan shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladi. Shu bilan birga, mazkur moddada sanab o‘tilgan ayrim jinoyatlar uchun javobgarlik 14 yoshdan boshlanadi. Qonunda alohida ko‘rsatilgan ayrim jinoyatlar uchun esa 18 yoshga to‘lganlik talab etiladi.

Demak, milliy qonunchilikda barcha jinoyatlar uchun yagona yosh chegarasi belgilanmagan. Yosh chegaralarining farqlanishi jinoyatning xususiyati, ijtimoiy xavflilik darajasi va voyaga yetmaganlarning rivojlanish xususiyatlarini inobatga olishga qaratilgan. Jinoiy javobgarlikning maqsadi faqat jazolashdan iborat bo‘lmay, huquqbuzarliklarning oldini olish va shaxsni qayta tarbiyalash vazifasini ham qamrab oladi.

2. Biologik yetuklik mezoni

Biologik yetuklik inson organizmining jismoniy va fiziologik jihatdan rivojlanish darajasini anglatadi. Bunda jismoniy o‘sish, asab tizimining shakllanishi, gormonal o‘zgarishlar va organizmning umumiy rivojlanishi hisobga olinadi.

Voyaga yetmaganlik davrida inson organizmida sezilarli o‘zgarishlar yuz beradi. Ayrim o‘smirlar jismoniy jihatdan tez rivojlansa, boshqalarida bu jarayon sekinroq kechishi mumkin. Biologik rivojlanishdagi individual farqlar shaxsning umumiy yetukligini baholashda ahamiyatga ega.

Biroq biologik yetuklikning o‘zi shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish uchun mustaqil va yetarli mezon hisoblanmaydi. Jismoniy jihatdan rivojlangan shaxs har doim ham o‘z xatti-harakatlarining huquqiy va ijtimoiy oqibatlarini to‘liq anglay olmasligi mumkin. Shu bois biologik omillar psixologik rivojlanish va qonunda belgilangan yosh chegaralari bilan birgalikda ko‘rib chiqilishi lozim.

3. Psixologik rivojlanish mezoni

Psixologik rivojlanish shaxsning tafakkuri, xotirasi, hissiy holati, irodasi, mustaqil qaror qabul qilishi va o‘z xatti-harakatlarini boshqarish qobiliyatining shakllanish jarayonidir. Voyaga yetmaganlar ayrim vaziyatlarda hissiyotlarga berilishi, tengdoshlarining ta’siriga tushishi yoki qilmish oqibatlarini yetarlicha baholay olmasligi mumkin.

Psixologik rivojlanish, avvalo, shaxsning o‘z harakatlari mazmunini anglash, ularni nazorat qilish, mustaqil fikrlash va hissiyotlarini boshqarish qobiliyatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 18-moddasida aqli rasolik va aqli norasolik masalalari tartibga solingan. Bundan tashqari, 17-moddaning voyaga yetmaganlarga oid qoidalariga ko‘ra, qonunda nazarda tutilgan shartlar mavjud bo‘lsa, ruhiy rivojlanishida yoshiga

nisbatan ancha orqada qolgan va qilmishining ahamiyatini to‘la anglay olmagan yoki uni boshqara olmagan voyaga yetmagan shaxs jinoiy javobgarlikka tortilmaydi.

Mazkur qoida voyaga yetmagan shaxsning faqat kalendar yoshini emas, balki uning individual psixologik rivojlanish xususiyatlarini ham e’tiborga olish zarurligini ko‘rsatadi.

4. Ijtimoiy xavflilik mezoni

Ijtimoiy xavflilik jinoyat qonuni bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarga zarar yetkazish yoki shunday zarar yetkazish xavfini tug‘dirish xususiyatini anglatadi. Jinoyatning ijtimoiy xavflilik darajasi uning xususiyati, oqibatlari, sodir etish usuli va himoya qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga ta’siri bilan belgilanadi.

Qonun chiqaruvchi ayrim jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni 14 yoshdan belgilaganida, qilmishning xususiyati va uning xavflilik darajasini hisobga olgan. Biroq jinoyatning og‘irligi yoki ijtimoiy xavfliligi shaxsni avtomatik ravishda javobgarlikka tortish uchun yetarli emas. Shaxsning qonunda belgilangan yoshga yetganligi, aqli rasoligi va jinoyat tarkibining boshqa zaruriy belgilari ham aniqlanishi shart.

Shunday qilib, ijtimoiy xavflilik mezoni sodir etilgan qilmishni baholashga xizmat qilsa, biologik va psixologik mezonlar shaxsning individual rivojlanish xususiyatlarini aniqlashda muhim o‘rin tutadi.

5. Xalqaro huquqiy standartlarda voyaga yetmaganlarning jinoiy javobgarligi

Voyaga yetmaganlarning jinoiy javobgarligi xalqaro huquqda ham muhim o‘rin egallaydi. BMTning 1989-yil 20-noyabrdagi Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi bolalarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan asosiy xalqaro hujjatlardan biridir.

Konvensiyaning 3-moddasiga muvofiq, bolalarga nisbatan amalga oshiriladigan barcha harakatlarda bolaning eng ustun manfaatlari birinchi darajali e’tiborga olinishi kerak. 37-modda bolalarni qiynoqqa solish, shafqatsiz muomala va qonunga zid ravishda ozodlikdan mahrum etishdan himoya qiladi. 40-modda esa jinoyat qonunchiligini buzganlikda ayblanayotgan yoki aybdor deb topilgan bolalarning huquqlarini hamda ularning jamiyatga qayta integratsiyalashuviga ko‘maklashish zarurligini e’tirof etadi.

BMTning 1985-yildagi Voyaga yetmaganlarga nisbatan odil sudlovni amalga oshirishga doir minimal standart qoidalari (Pekin qoidalari) voyaga yetmaganlarga nisbatan odil sudlovni amalga oshirishda ularning yoshi, yetuklik darajasi va individual ehtiyojlarini hisobga olishga yo‘naltirilgan.

Xalqaro standartlardan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki, voyaga yetmaganlarga nisbatan odil sudlov tizimi jazolash bilangina cheklanmasdan, tarbiyalash, himoya qilish va jamiyatga qayta moslashtirishga ham yo‘naltirilishi lozim.

6. Uch mezonning o‘zaro bog‘liqligi va huquqiy ahamiyati

Biologik yetuklik, psixologik rivojlanish va ijtimoiy xavflilik mezonlari bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganilishi kerak. Biologik yetuklik shaxsning jismoniy rivojlanishini ko‘rsatsa, psixologik rivojlanish uning ongli qaror qabul qilish va o‘z harakatlarini boshqarish imkoniyatini tavsiflaydi. Ijtimoiy xavflilik esa sodir etilgan qilmishning jamiyat va qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlar uchun xavf darajasini ifodalaydi.

Masalan, 15 yoshli o‘smir tomonidan sodir etilgan qilmishga huquqiy baho berishda, avvalo, Jinoyat kodeksining 17-moddasida mazkur jinoyat uchun belgilangan yosh chegarasi tekshiriladi. Shundan so‘ng shaxsning aqli rasoligi, ruhiy rivojlanish xususiyatlari va ish uchun ahamiyatli boshqa holatlar qonun doirasida baholanadi. Zarur hollarda tegishli ekspertiza tayinlanishi mumkin.

Demak, faqat shaxsning jismoniy ko‘rinishi yoki jinoyatning og‘irligiga qarab xulosa chiqarish to‘g‘ri emas. Qonuniy yosh chegarasi va shaxsning individual xususiyatlari birgalikda e’tiborga olinishi lozim.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, jinoiy javobgarlik yoshini belgilash murakkab huquqiy, biologik, psixologik va ijtimoiy jarayondir. Shaxsning muayyan yoshga yetganligi uning jinoiy javobgarlikka tortilishi uchun qonunda belgilangan asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, voyaga yetmaganlarning individual rivojlanish xususiyatlarini ham e’tiborga olish zarur.

Biologik yetuklik shaxsning jismoniy rivojlanishini, psixologik rivojlanish uning o‘z harakatlarini anglash va boshqarish qobiliyatini, ijtimoiy xavflilik esa sodir etilgan qilmishning jamiyat uchun xavf darajasini ifodalaydi.

Muallifning fikricha, voyaga yetmaganlarga oid jinoyat ishlarini ko‘rib chiqishda ularning psixologik va individual rivojlanish xususiyatlarini chuqur o‘rganish, zarur hollarda malakali psixolog va ekspertlarni jalb etish muhimdir. Shu bilan birga, voyaga yetmaganlarga nisbatan jinoiy javobgarlikni qo‘llashda jazolash bilan bir qatorda ularni qayta tarbiyalash, ijtimoiy hayotga moslashtirish va kelgusida huquqbuzarlik sodir etishining oldini olishga ustuvor ahamiyat berilishi lozim.

Shunday qilib, biologik yetuklik, psixologik rivojlanish va ijtimoiy xavflilik mezonlarini ilmiy hamda huquqiy jihatdan to‘g‘ri baholash voyaga yetmaganlarga nisbatan adolatli sudlovni ta’minlashning muhim omillaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yilgi yangi tahrir.

2. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. 17–18-moddalar.

3. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bola huquqlari to‘g‘risidagi konvensiyasi. 1989-yil 20-noyabr.

4. BMTning Voyaga yetmaganlarga nisbatan odil sudlovni amalga oshirishga doir minimal standart qoidalari (Pekin qoidalari). 1985-yil.

5. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat huquqi. Umumiy qism: darslik.

6. Kriminologiya: darslik. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olishga oid bo‘limlar.